

Některé možnosti muzejní identifikace předmětů patřících obětem holocaustu

Mečislav Borák

In: *Ztracené dědictví. Příspěvky z „kulatých stolů“ na téma dokumentace, identifikace a restituce kulturních statků obětí II. světové války*. Praha, Centrum pro dokumentaci majetkových převodů kulturních statků obětí II. světové války a Ústav pro soudobé dějiny Akademie věd České republiky v nakladatelství Tilia 2006, s. 76-82. ISBN 82-7285-067-9, 80-86904-13-X.

Nepatřím ke znalcům dějin umění, můj pohled na problematiku dnešního semináře je omezen zorným úhlem obyčejného historika. Nicméně se vás pokusím přesvědčit, že i pohled prizmatem archivních dokumentů může být v mnohém užitečný.

Kontroly přírůstkových knih sbírek a konfiskátů, která v roce 1999 měla i ve Slezském zemském muzeu v Opavě zjistit případné předměty patřící původně obětem holocaustu, jsem se neúčastnil; vyzněla negativně, žádné takové předměty nebyly ve sbírkách muzea nalezeny. Později jsem začal spolupracovat s Centrem pro dokumentaci majetkových převodů kulturních statků obětí II. světové války a v rámci soustavného průzkumu fondů domácích i zahraničních archivů jsem dostal za úkol prohlédnout některé z fondů Zemského archivu v Opavě. Jedině v nich totiž lze nalézt specifické informace o severní Moravě a Slezsku v době nacistické okupace. Tyto oblasti tehdy k Protektorátu Čechy a Morava nepatřily, bývá proto jen málo úspěšné hledat nějaké doklady o nich v archivech v Praze či v Brně. Přes ztráty archiválií způsobené evakuací úřadů na konci války a těžkými boji při osvobození města se značná část úřední dokumentace opavského vládního obvodu Sudetské župy dochovala. Archivní fond *Úřad vládního prezidenta Opava 1938-1945* byl historiky už mnohokrát zkoumán, protože obsahuje různé relace o dobové situaci a jiné poměrně zajímavé materiály o životě v této oblasti. Naproti tomu fond *Vrchní finanční prezident Opava 1938-1945* se zájmu historiků nikdy moc netěšil, jsou v něm totiž stohy daňových, cenových a jiných, pro většinu badatelů nudných finančních spisů, a obsáhla úřední korespondence. Také jsem se jím probíral s mnohem menším potěšením, než jaké mi nahlížení do zažloutlých listin obvykle přináší.

Mé z části nucené badatelské úsilí bylo však posléze odměněno zjištěním, že v záplavě finančních dokladů lze nalézt, i když jen v nepatrném procentu, také materiály

jiných úřadů a institucí, které bychom těžko mohli najít jinde, například korespondenci gestapa ohledně zabaveného židovského majetku. Byly zde rovněž soupisy plátců židovské daně z Opavy a okolí už z konce roku 1938, nebo dokumenty o deportačních transporth židovských obyvatel z celého opavského vládního obvodu do Terezína, včetně podrobných soupisů deportovaných a jejich majetku v době deportace, zvláště soupisů cenností a peněz zabavených při prohlídkách před odjezdem. Záznamy pomohly upřesnit a doplnit i dosavadní vědomosti o židovských transporth mimo Terezín, do likvidačních táborů na východě Říše. Jiné materiály zase dokládaly tíživou životní situaci těch nemnoha židů, kteří ve vládním obvodu ještě zbyli.

Z korespondence vrchního finančního prezidia lze rozpoznat i úřední mechanismus přesunu židovského majetku do německých rukou. Záhy po příchodu nacistů museli židé odevzdat gestapu všechny své peníze na hotovosti, vkladní knížky, cenné papíry, šperky, zlato, obrazy, koberce, kožichy, auta, rádia, psací a počítačové stroje, hudební nástroje a jiné cenné předměty. Postupně jim úřady zabavovaly i věci zcela běžné, jako třeba elektrické vařiče či žehličky. Při odchodu do transportů už jim moc majetku nezbyvalo, až na pár zatajených osobních či rodinných šperků a trochu peněz. Zabavené peníze předávalo opavské gestapo podle pokynů finančního prezidia do Úvěrového ústavu Němců (*Kreditanstalt der Deutschen*) v Ústí nad Labem. Cenné předměty od gestapa přebírala ústředna při městské zastavárně (*Zentralstelle bei der Städtischen Pfandleihanstalt*) v Berlíně, která zařídila jejich ocenění a výnos z prodeje předmětů pak zaslala finančnímu úřadu do Opavy na zvláštní konto s označením „Majetek odsunutých židů ve vládním obvodu Opava“. Nebývalo výjimkou, že část zlata a peněz uvízla gestapákům „za nehty“ už při přebírání cenností, jak ukázala třeba veliká korupční aféra spojená s rozkrádáním židovského zlata, automobilů, domů a obchodů v ostravské služebně gestapa.

Část majetku zabaveného židům (mimo peníze, drahé kovy a šperky) zůstávala zpočátku uložena ve skladech a místní úřady si dotazy v Berlíně ujasňovaly své kompetence ohledně toho, jak s ním naložit. Zakázaná literatura se měla neprodleně zničit, písemnosti předat do sběren papírového odpadu, neškodnou literaturu měly dostat vojenské lazarety, předměty domácí potřeby včetně třeba dětských hraček měla organizace NSV (Národně socialistická péče o blaho lidu) rozdat méně majetným německým soukmenovcům. Předměty „vlastivědné hodnoty“ měly být předány Říšskému župnímu muzeu v Opavě; v jednom seznamu předmětů vhodných pro muzeum

se uvádí např. větší počet mamutích stoliček ve vitríně, cínové konvice, porcelánové talíře, svícny a mlýnky na kávu.

V srpnu 1941 ředitel muzea Dr. Werner Kudlich sděloval vrchnímu finančnímu prezidentovi, že muzeum má zájem o získání některých zabavených předmětů „židovského a českého původu“ do svých sbírek. Svou žádost ideově zdůvodnil takto: „Právě ve zdejší vládním obvodu Opava, chudém na umělecké památky a po staletí rozděleném, má bytostný národně politický význam získat veřejné sbírky, jež by poskytovaly věrný obraz o umělecké a kulturní minulosti kraje. Proto si Vám, velevážený pane vrchní finanční prezidente, dovoluji podat zdvořilou žádost, aby na Říšské župní muzeum byly převedeny následující předměty...“ A v soupise jsou uvedeny konkrétní požadavky – bible s rytinami od F. X. Scheidta a čínské obrázky na skle z bytu opavské židovské rodiny Konstant-Bredových, historická knihovna a sbírka obrazů ze zámku Fulnek, včetně zámeckého nábytku, dále obrazy a nábytek majitele textilní továrny v Moravské Chrastavě Hoffmanna. Muzeum chtělo získat rovněž knihovnu a sbírku obrazů z opavského kláštera minoritů, o jejímž zabavení se právě jednalo.

V únoru 1942 muzeum podalo další konkrétní žádosti o židovský majetek. První požadovala dvoje hodiny, truhlici a několik obrazů zabavených rodině Löw-Beerových v Brněnci. Rodina zde vlastnila textilní továrnu, jež později získala světový věhlas. Právě v ní koncem války zavedl výrobu granátů Oskar Schindler, který tu zaměstnal židovské vězně a zachránil je tak před likvidací. Ředitel muzea ve své žádosti zmínil jen jediného autora obrazů – malíře Lenbacha. Jako podpůrný důvod své žádosti uvedl, že se jedná o předměty vesměs nevalné hodnoty, což by pan říšský ministr financí mohl při svém rozhodnutí zohlednit. Finanční úředník, který žádost parafoval, možná to byl sám opavský vrchní finanční prezident, se však nenechal tak snadno obelstít. K žádosti tužkou připsal rozhodné „Nein“ a poznámku, že jméno jako Lenbach přece nemá nepatrný význam. A přidal k tomu dva vykřičníky. Dobové slovníky výtvarných umělců mu dávají za pravdu když uvádějí, že umělecké dílo Franze Serapha von Lenbacha (1836-1904) lze „sotva přehlédnout“. Vyzvedávají ho mj. jako výjimečně schopného portrétistu, známého portréty Bismarcka, ale též velmi oblíbeného „malíře dam“.

Druhá nalezená žádost se týkala zabaveného majetku rodiny Pammových z Lanškrounu. Kromě hracích hodin s motivem Karlštejna požadoval Dr. Kudlich především obrazy: zátiší od Josefa Wimmera, několik akvarelů od Karla Geigera, Friedricha Franka a Strofa, vesměs s vídeňskými motivy, a olejomalbu od Aloise Schöna

„Hostinec na vídeňském předměstí“. Třetí žádost se týkala již zmíněných předmětů z majetku rodiny Konstant-Bredových z Opavy. Po obsáhlé korespondenci mezi finančními úřady a vládním prezidentem se vrchní finanční prezident rozhodl žádostem muzea vyhovět a nakonec je doporučil ke kladnému vyřízení, jak o tom svědčí čtyři verze dopisu na říšské ministerstvo financí do Berlína.

Archivní fondy už bohužel neumožnily zjistit, zda a v jakém rozsahu nakonec k převedení předmětů do muzejních sbírek došlo. Proto bylo nutné přikročit k nové kontrole přírůstkových knih a sbírkových fondů Slezského zemského muzea v Opavě, tentokrát již s poměrně adresnými údaji o zabavených obrazech, které byly předmětem zájmu jeho říšského muzejního předchůdce. Pátrání v přírůstkové knize z let 1934–1943 (včetně torza evidence z roku 1944) však nebylo úspěšné, i když by v ní šlo najít hodně jiných podezřelých nákupů či převodů sbírek. Týkaly se zvláště častých nákupů sbírek v aukčních domech a síních, které zprostředkovávaly také prodej židovského majetku – např. Hauswedell v Hamburku, Heinrich Hahn ve Frankfurtu nad Mohanem, Lempertz v Kolíně nad Rýnem, Dr. Weinmüller v Mnichově, Versteigerungshaus Gerhard Harms a Haus Krüger v Berlíně, Kunst-Auktionshaus „Kärtnerstrasse“ a Dorotheum ve Vídni, Stieglitz Salon v Krakově, velmi časté byly nákupy v Amsterdamu u firem Van Dijk, Wincent Klepman, Mossel, Vecht (někdy je uveden jen stručný záznam „nakoupeno v Holandsku“). Dosud se však nepodařilo nalézt konkrétní důkaz o tom, že by některý z nákupů mohl patřit obětem holocaustu. Podobně tomu je i s převody zámeckých sbírek, např. ze zámeckého muzea v Bruntálu (sbírky byly vráceny v roce 1963), ze zámků Sovinec, Dlouhá Ves aj. K podezřelým může patřit zakoupení obrazu (zátiší od Georga Flegela) od říšského komisaře pro obsazené nizozemské území D. Mühlmanna ze služebny v Haagu, nákup porcelánu s poznámkou, že pochází z Petschkovy sbírky, nebo všechny převody obrazů zprostředkované finančními úřady. Např. „z majetku slezského finančního ředitelství Opava“ získalo muzeum portréty Marie Terezie a Františka Josefa I., od finančního úřadu ve Frývaldově (Jeseník) získalo mosaznou plaketu, od finančního úřadu v Trutnově velmi levně zakoupilo židovský modlitební šál s hedvábnou stuhou, bronzovou trojnožku a skleněnou vázu. V posledním případě je už souvislost s židovským majetkem zjevná, sotva však půjde určit původního majitele.

Pátrání dále pokračovalo kontrolou přírůstkové knihy konfiskátů (byla založena k 1. červnu 1950 a je v ní popsáno 552 stran). A tady se konečně dostavil první úspěch: byl nalezen signovaný obraz F. Lenbacha, portrét „Dívčí hlavička“, pastel ve stříbřitém rámu.

Nepochybně se jedná o jeden z obrazů zabavených rodině Löw-Beerových z Brněnce, o nichž se zmiňoval dopis ředitele říšského muzea. Nepřímo to potvrzuje i tužkou připsaná poznámka v rubrice uvádějící původ díla: „*Finanzprä.*“, což může znamenat převod od opavského finančního prezidia, které se právě k Lenbachovi v nalezené korespondenci vyjadřovalo. Pro verifikaci původu díla by to zřejmě mohlo stačit.

Vzápětí byly nalezeny ještě další tři obrazy, pravděpodobně pocházející z majetku rodiny Pammových z Lanškrounu: „Zátiší s ovocem“, olej na plátně signovaný J. Wimmerem, dva signované kvaše od Friedricha Franka asi z roku 1910 – vídeňské náměstí „Am Hof“ a vídeňská třída „Kärtnering“. Muzeum se nyní pokusí vyhledat potomky původních majitelů, což by se zvláště v případě rodiny Löw-Beerů, která před válkou ještě včas odešla do exilu v Británii, mohlo podařit.

Tolik tedy o jednom pátrání dovedeném alespoň částečně ke zdárnému konci, k nalezení obrazu a k identifikaci původního vlastníka. Může být tento případ v něčem inspirativní pro kolegyně a kolegy v jiných muzeích a galeriích? Pokusím se shrnout pár postřehů a podnětů:

a) lze najít jen konkrétně určené obrazy či předměty (nutno znát alespoň přibližný název díla a jméno autora), předměty popsané jen obecně (v podobě obraz, váza, hodiny) najít a identifikovat nelze;

b) nutno pozorně zkoumat všechny podezřelé zápisy v přírůstkových knihách a knihách konfiskátů, takové jsou především zápisy obsahující zmínku o židovském charakteru či původu díla, dále všechny zmínky o převodech, darech či nákupech od finančních úřadů všeho druhu (Finanzamt, Finanzpräsidium, Finanzdirektorium);

c) mnoho hledaných i nalézáných předmětů pocházelo z odtržených území, tedy z oblastí mimo Protektorát Čechy a Morava přiřazených nějakým způsobem přímo k Německé říši (západní, severní a severovýchodní Čechy, severní Morava a převážná část českého Slezska byly přiřazeny k Říšské župě Sudety, jižní Morava k rakouské župě Dolní Dunaj, jižní Čechy a část Šumavy k župě Horní Dunaj, další část Pošumaví k Bavorsku, Hlučínsko a posléze i Těšínsko k pruské provincii Slezsko, později Horní Slezsko). Je tedy pravděpodobné, že výše popsaný úřední mechanismus převodu židovského majetku do Říše mohl platit podobně ve všech těchto oblastech;

d) měly by se uskutečnit průzkumy archivních fondů v archivech podle sídla muzea a příslušného vládního a finančního prezidenta. Zatímco pro vnitrozemí, tedy

Protektorát Čechy a Morava byla příslušná finanční správa při Úřadu říšského protektora, pro Sudety to byla finanční správa s úřadem vrchního finančního prezidenta v Opavě, který podléhal ministerstvu financí a řídil finanční a celní úřady ve vládním obvodu Opava i v části pruské provincie Horní Slezsko. Do roku 1942 byl takový úřad i v Karlových Varech a podléhaly mu finanční úřady v obvodech Cheb a Ústí nad Labem, které potom příslušely vrchním finančním prezidentům v Drážďanech a Norimberku, částečně i v Mnichově. Pro jižní Moravu byly příslušné finanční správy ve Vídni, pro Těšínsko vrchní finanční prezident v Katovicích apod. Korespondence s podřízenými úřady se jistě bude nacházet i v Berlíně, ve fondech říšského finančního prezidia a ministerstva financí. K využití se nabízejí i málo probádané fondy českého ministerstva financí, kde má být uložen např. fond Úvěrového ústavu Němců atp.;

e) měla by se uskutečnit výměna zkušeností mezi institucemi, v nichž nějaká díla patřící původně obětem holocaustu již identifikovali. Podle internetové stránky Ministerstva kultury ČR „*Restitution-Art*“ to je již celkem 20 institucí – muzea (Židovské muzeum Praha, Jihočeské muzeum České Budějovice, Jihomoravské muzeum Znojmo, Husitské muzeum Tábor, Muzeum Těšínska Český Těšín, Muzeum Českého ráje Turnov, a Muzea Most, Chomutov, Česká Lípa, Kamenice nad Lipou, Říčany), galerie (Národní galerie Praha, Moravská galerie Brno, Galerie výtvarných umění Ostrava, Východočeská galerie Pardubice), knihovny (Národní knihovna Praha, Státní vědecká knihovna Liberec) a další instituce (Pražský hrad, Památkový úřad Brno, Zámek Ploskovice);

f) při výzkumu archivních fondů z doby okupace by muzea a galerie měly více spolupracovat s archivy (vycházet ze speciálních soupisů archiválií týkajících se židovské problematiky a holocaustu, jež byly v archivech před časem vytvořeny, spolupracovat s archivními specialisty při vyhledávání dokumentů) a také s univerzitami (využívat možnosti spolupráce na výzkumu, zadávání témat diplomových prací aj.);

g) muzea a galerie by měly rovněž využívat spolupráce s Centrem pro dokumentaci majetkových převodů kulturních statků obětí II. světové války, které může ověřovat jejich podněty v pramenech nebo naopak samo dávat podněty k ověření zjištěných informací ve sbírkách.

Výzkum zabývající se identifikací předmětů patřících obětem holocaustu je mimořádně náročný na čas i na odborné předpoklady badatelů, má tedy dlouhodobý charakter a vyžaduje soustavný, metodicky propracovaný a koordinovaný přístup. Vzhledem k množství a různorodosti archivního materiálu, který je nutno prozkoumat a

vyhodnotit, se výsledky výzkumu v podobě konkrétně identifikovaných uměleckých děl objevují až s jistým časovým odstupem. Proto by činnost Centra pro dokumentaci majetkových převodů kulturních statků obětí II. světové války měla pokračovat i v dalších letech. A to tím spíše, že muzea a galerie většinou nemají možnosti k vlastnímu samostatnému výzkumu, jež by splňoval ony náročné vstupní předpoklady.

P. S.

V diskusi následující po tomto příspěvku sdělila Michaela Hájková ze Židovského muzea v Praze, že muzeum má kontakt na příslušníky rodiny Löw-Beerů žijící v zahraničí. Slezské zemské muzeum se s nimi poté spojilo a Centrum pro dokumentaci majetkových převodů kulturních statků obětí druhé světové války je pozvalo na svou konferenci „Budoucnost ztraceného kulturního dědictví“, konanou ve dnech 22.–24. listopadu 2005 v Českém Krumlově. Tam jim zástupci Slezského zemského muzea představili nalezený Lenbachův obraz, podle vyjádření zástupců rodiny Löw-Beerů jediný, který se z jejich za války ztracené rodinné sbírky dosud podařilo najít. Po doplnění právních formalit jim bude obraz vrácen. Spojení na potomky rodiny Pammů z Lanškrounu, pravděpodobné původní majitele dalších tří nalezených obrazů, muzeum dosud hledá.